

УДК 903.3 (=16) (477.4) "04/09" (091)

Ярослав ПОГОРАЛЬСЬКИЙ

**СЛОВ'ЯНСЬКЕ ЖИТЛО
ДНІПРО-ДНІСТРОВСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ (V-X ст.):
ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ІСТОРІОГРАФІЯ**

У статті висвітлено процес дослідження слов'янського ранньосередньовічного житла в регіоні між Дніпром та Дністром, одному з ареалів формування слов'янської культури другої половини I тис. н. е. Відображено послідовність накопичення фактичного матеріалу та його інтерпретацій, розвиток методики археологічного вивчення решток житла, сформульовано основні проблемні питання, що постають перед дослідниками, та шляхи їхнього вирішення.

Ключові слова: житло, історіографія, конструкція стін, заповнення котловану, печі-кам'янки, заглиблені житла.

Рештки житла є однією з найпоширеніших категорій археологічних джерел, які можуть бути виявлені під час розкопок. Незважаючи на те, що на сьогодні досліджено кілька тисяч жител на поселеннях другої половини I тис. н. е., комплексного та критичного висвітлення історії досліджень та історіографії цього елемента матеріальної і духовної культури слов'ян не здійснено.

Слов'янське житло другої половини I тис. н. е. вивчається вже понад століття. За цей час накопичено значну кількість фактичного матеріалу, що дає уявлення про розвиток ранньосередньовічного слов'янського житла, його конструктивні та планові вирішення. Можна із впевненістю говорити, що рештки жител під час польових археологічних досліджень є об'єктами особливої уваги дослідників, фактично кожен із них намагається виявити часткові і загальні особливості цих споруд, зрештою, саме житла є тими унікальними комплексами, які стають основою для глибоких історико-соціологічних висновків про суспільне та господарське життя слов'янського суспільства.

Однак, незважаючи на сказане вище, висновок П. О. Раппопорта про недостатність наявного матеріалу для будь-яких повних реконструкцій, незначне вивчення і класифікацію навіть опублікованого матеріалу, а також не до кінця розроблену проблему розвитку слов'янського житла, можна повторити і тепер.

Вказані прогалини у дослідженні житлобудівництва слов'ян необхідно заповнювати, поглиблюючи розробки дискусійних і маловивчених питань у цій сфері, вдосконалюючи методики польових робіт та фіксації матеріалу. Підсумування досягнень вітчизняної археологічної науки у вивченні слов'янського житла має стати кроком у цьому напрямку насамперед з огляду на потребу виділення проблемних питань у вивченні слов'янського житла у результаті аналізу накопиченого фактологічного та інтерпретаційного матеріалу, а також вивчення стану джерельної бази з цієї проблематики.

Потреба в огляді напрацювань археологів у цій сфері викликана ще й тим фактом, що від часу виходу у світ спеціальної монографії П. О. Раппопорта не було здійснено якихось широких досліджень стосовно історіографії ранньосередньовічного житла.¹ В основному, дослідники аналізували лише окремі положення тих чи інших авторів у процесі висвітлення деяких проблем реконструкції чи типології житлових комплексів ранніх слов'ян, які підтверджували або суперечили отриманим новим фактичним даним чи інтерпретаціям автора. Окремі історіографічні екскурси можна зустріти в узагальнюючих монографіях, присвячених проблемам історичного розвитку певного регіону чи періоду. Винятком є праці В. Д. Барана, присвячені історії ранніх слов'ян, у яких досить детально подано історію досліджень та основні результати вивчення ранньослов'янських пам'яток, у тому числі житлових комплексів.²

Повертаючись до монографії П. О. Раппопорта, належить відзначити, що автор насамперед намагався показати процес формування гіпотез щодо походження, еволюції східнослов'янського житла та його реконструкцій у працях російських та українських етнографів, істориків архітектури та археологів. Зокрема, відзначено, що одним із головних досягнень етнографічної науки стало встановлення факту еволюції східнослов'янського житла від заглиблених до наземних форм, а також від однокамерної споруди до дво- та трикамерної, що пізніше було підтверджено даними археології.

¹ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // САИ. 1975. Вып. Е1-32. 180 с.

² Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ, 1972. 244 с.; Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983. С. 5-48; Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). Киев, 1988. 160 с.

Значне місце відведено аналізу розвитку археологічних досліджень решток житла на території Росії та України, висвітленню процесу формування наукових концепцій стосовно етнічної інтерпретації житла, його типології та реконструкції.

Від часу виходу у світ монографії П. О. Раппопорта археологічна наука накопичила значний матеріал, який доповнює і розширює джерельну базу для відтворення зовнішнього вигляду та процесу розвитку слов'янського житла. Вихід на якісно новий етап студій з історії житла вимагає певного підсумування результатів, досягнутих за останні 30 років.

У зв'язку зі сказаним, завданнями пропонованого матеріалу є загальна характеристика джерельної бази для вивчення слов'янського житла, висвітлення основних етапів накопичення фактичного матеріалу з цієї проблематики, а також виділення основних проблем, що існують у сфері інтерпретації решток житлових комплексів та встановлення рівня їхньої розробки, виділення дискусійних положень.

Активне вивчення слов'янського житла I тис. н. е. припадає на післявоєнний період. Пов'язане це із загальною активізацією славістичних досліджень, підготовкою фахівців відповідного профілю, а також із застосуванням нових методологічних підходів під час розкопок. Важливим кроком у цьому напрямку стало виділення чеським археологом українського походження І. Борковським кераміки т. зв. празького типу, що була інтерпретована як одна зі складових ознак матеріальної культури ранніх слов'ян.³ Після розкопок В. Гончаровим поселення поблизу с. Райки (ур. Лука) на Житомирщині, було виділено археологічну культуру типу Луки-Райковецької, що є генетичним продовженням Празької культури.⁴

Однак перш ніж охарактеризувати досягнення археології другої половини XX ст., розглянемо основні результати досліджень археологів та етнографів кінця XIX - першої половини XX ст., що поклали початок студіям з цієї проблематики. Ці перші розробки значною мірою мали гіпотетичний характер, засновувалися на несистематизованій методиці, інколи носили обмежений характер і не враховували досягнень інших наук.

Першим і надзвичайно важливим кроком у напрямку вивчення давнього східнослов'янського житла стала гіпотеза українських та російських етнографів початку XX ст. про розвиток традиційного народного житла від заглиблених у землю споруд до наземних. Ця думка дослідників була висловлена незалежно від даних археології і навіть певною мірою

³ Borkowski J. Staroslovanska keramika ve Stredni Europe // Studie k počatkam slovanske kulture. Praha, 1940. S. 15-47.

⁴ Гончаров В. К. Лука Райковецкая // МИА. Москва, 1963. № 108. С. 283-315.

випередила її. Зокрема, М. Ф. Сумцов, звернувши увагу на побутування таких жител ще на початку ХХ ст вважав, що українське народне житло розвивалося від землянки.⁵ Подібної думки дотримувався А. Харузін, який еволюцію східнослов'янського житла виводив від землянки до кліті з вогнищем, потім до однокамерної і, зрештою, дво- та трикамерної хати.⁶ Водночас у працях І. Є. Забеліна спостерігається тенденція до заперечення будь-якої еволюції слов'янського житла протягом століть і ствердження глибокої його консервативності; зрештою, такі висновки диктувалися майже повною відсутністю на той час надійних джерел щодо середньовічного житла слов'ян, а писемні та графічні матеріали пізніших часів не давали можливості відслідкувати які-небудь глобальні зміни в конструкції народного житла. Незважаючи на дискусійність окремих положень, серед доробку етнографічної науки треба назвати і працю М. Красовського, як одну із перших спроб застосувати для аргументації власних висновків дані археології, а саме матеріали з розкопок В. Хвойки.⁷

На кінець ХІХ - початок ХХ ст. припадає початок вивчення заглибленого середньовічного житла на території сучасної України. Оскільки перші об'єкти такого типу належали найчастіше до періоду ХІ-ХІІІ ст. і не були безпосередньо дотичними до періоду та території, яка розглядається у цій роботі, то лише відзначимо, що важливість цих праць полягає у тому, що ними започатковано формування основ методики розкопок, вербального та графічного опису заглиблених жител, їх реконструкцій. Серед них виділимо розкопки М. Біляшівського (Княжа Гора біля Канева), В. Городцова (Донецьке городище), М. Макаренка (городище Монастирище біля Ромен), В. Хвойки (Канів, Білгородка і деякі інші городища Середнього Подніпров'я) та ін.⁸ Зокрема В. Хвойка на матеріалі власних розкопок висловив думку, що ці житла були півземлянками, стіни яких дещо піднімалися над землею. Однак неповна публікація матеріалів, невизначеність та неточність інтерпретацій, несистематичність археологічних досліджень привели до того, що всі ці дані про житла не стали предметом спеціальних досліджень і майже не залучалися до етнографічних та соціоісторичних реконструкцій.

Серед праць міжвоєнного періоду варто відзначити низку розробок етнографів та істориків архітектури. Одним із важливих питань, яке

⁵ Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. К истории хаты // Киевская старина. 1889. Т. 25. Р. 7. С. 493.

⁶ Харузин А. Н. Славянское жилище в Северо-Западном крае. Вильна, 1907.

⁷ Красовский М. Курс истории русской архитектуры. Ч. 1. Деревянное зодчество. Петроград, 1916.

⁸ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище... С. 9.

розглядалося на той час і досі залишається до кінця не вирішеним, була проблема етнокультурної символіки житла. Зокрема, Д. К. Зеленін, заперечуючи думку деяких дослідників, які, зважаючи на різноманітні форми східнослов'янського житла, вказували на неможливість виділити його спільні риси, сформулював загальні ознаки, що об'єднують житла східнослов'янських народів, насамперед наявність печі в кутку житла та в основному зрубний його характер.⁹ Серед різноманіття думок стосовно етнічних чи етнографічних рис житла вирізняється думка В. Петрова, котрий відкинув значення житла чи його елементів як етнічних індикаторів. На його думку, всі форми жител пов'язані не з етнічними чи географічними факторами, а лише зі стадіальним розвитком, тобто вони відображають лише певний соціально-економічний етап.¹⁰

Віховою варто визнати працю В. Д. Мачинського.¹¹ У ній фактично закладено основи типології середньовічного східнослов'янського житла, визначено основні напрями його еволюції. На думку дослідника, найдавнішим типом східнослов'янського житла на півдні була півземлянка, а на півночі – наземні будівлі; розвиток житла йшов від дерев'яного до глинобитного, а первинною формою планової структури житла була однокамерна кліть. При цьому в основу своїх типологічних побудов В. Д. Мачинський покладав не стільки етнічний фактор, скільки звернув увагу на кліматичні умови та наявність певного будівельного матеріалу.

У міжвоєнний період значно зростає кількість розкопаних решток заглиблених жител. Серед пам'яток Правобережжя Дніпра потрібно назвати дослідження житлових комплексів у Вишгороді, Райках, Коростені, Коршеві, Городниці. Здійснюються перші в радянській історіографії спроби спеціального дослідження житла на базі археологічних матеріалів.¹² У праці Н. П. Мілонова наведено детальний опис методики розкопок житла, висвітлено цікаві спостереження над конструкцією, а також виділено два підходи в історіографії щодо походження слов'янського житла – етнічний та природно-географічний фактор. Підсумком досягнень археології міжвоєнного періоду в сфері вивчення заглибленого житла стала робота М. М. Вороніна, опублікована вже після війни, що була зведенням усіх матеріалів з цієї проблематики, відомих на той час.

⁹ Раппопорт П. Древнерусское жилище... С. 10.

¹⁰ Петров В. З історії житла на Україні // НЗ ПМК. Київ, 1934. Кн. 1. С. 94.

¹¹ Раппопорт П. Древнерусское жилище... С. 10-11.

¹² Мілонов Н. П. Славянские жилища по данным археологических раскопок Пронского городища. Рязань, 1931; Мансуров А. А. Древнерусские жилища (по материалам археологических раскопок в Старой Рязани) // Исторические записки. 1941. № 12.

Підсумовуючи досягнення археологічної та етнографічної науки у першій половині ХХ ст., зазначимо, що в цей час формулюються проблеми, актуальні і на цьому етапі славістичних досліджень: первинні форми слов'янського житла, планувальні типи і їхні різновиди, елементи, що характеризують етнічну належність жител, використання етнографічних паралелей у реконструкції житлових споруд ранніх слов'ян. Водночас цей період характеризується незначними обсягами археологічних робіт по вивченню житлових комплексів, а також майже повною відсутністю інтердисциплінарних досліджень.

Лише у післявоєнний час завдяки широкомасштабним дослідженням, вдосконаленню методики, застосуванню розкопок широкими площами стало можливим накопичення масового матеріалу, що зробило археологічні матеріали основним джерелом вивчення слов'янського житла.

І. Ляпушкін одним із перших почав розробляти проблему слов'янського житла VIII-X ст. на матеріалах Новотроїцького городища роменсько-боршівської культури.¹³ Важливість його висновків полягає у розмежуванні ранньослов'янського житла та житла першої половини I тис. н. е., а також встановлення спадковості традицій між житлами VIII-X ст. та періоду Русі. Дискусійною з погляду сучасного стану джерельної бази виглядає думка М. К. Каргера про витoki заглибленого житла X-XIII ст. лісостепової зони Східної Європи з пам'яток тієї ж роменсько-боршівської культури.

Певну дискусію викликала проблема типології східнослов'янського житла та визначення факторів, які впливали на поширення того чи іншого типу житла. Так, Л. П. Гусаковський відкидав будь-який етнічний підтекст у типах жител – півземлянок чи наземних, пов'язуючи їх функціонування виключно з конкретною природно-географічною нішею. Протилежної думки дотримувався А. Л. Монгайт. Відзначаючи збіг меж між ареалом поширення півземлянкових та наземних жител і лісостепу та степу, дослідник не абсолютизував природно-географічний фактор, вказуючи на сильний вплив етнічних традицій. Намагання А. Л. Монгайта ототожнити тип житла за ознакою розташування долівки щодо денної поверхні з певними етнічними традиціями, викликало дискусію з боку М. Г. Рабиновича. Він вважав визначальною етнічною рисою тип внутрішньої планувальної структури житла, який, на його думку, менше піддається впливу природних факторів.¹⁴ Треба відзначити також розробки

¹³ Ляпушкин И. И. О жилищах восточных славян Днепровского Левобережья VIII-X вв. / КСИИМК. 1957. Вып. 68. С. 3-13.

¹⁴ Гусаковский Л. П. Древнерусское народное жилище VIII-XIII вв. (автореф. канд. дис.) Москва, 1956; Рабинович М. Г. Древний ландшафт и жилище (О двух типах древнерусского жилища в Волго-Окском междуречье) // СЭ. 1969. № 2. С. 15-23.

методологічних основ графічної реконструкції житла з використанням інтердисциплінарних зв'язків.¹⁵

Першою спробою узагальнити весь матеріал щодо житлового будівництва другої половини I тис. н. е. було здійснено П. О. Раппопортом.¹⁶ Головна увага дослідника зосереджена на рештках жител, зафіксованих у процесі археологічних досліджень. Масовий матеріал у поєднанні з типологічними розробками автора дав змогу здійснити глибокий аналіз конструктивних особливостей житлових будівель, визначити основні шляхи їх розвитку. Всі житла поділені на півземлянкові та наземні на підставі відношення долівки до денної поверхні. Для всіх жител визначено їх параметри, описано типи і форми печей, конструкції опалювальних пристроїв. У деяких житлах відзначені планувальні особливості. Єдині принципи вивчення жител у поєднанні з детальним хронологічним членуванням дозволили створити загальну схему еволюції слов'янського житла. Підсумковим етапом дослідження будь-якого житлового комплексу мала б стати його графічна реконструкція, яка була здійснена автором стосовно зрубного і каркасно-стовпового півземлянкового та зрубного наземного жител. Виходячи з регіональних та хронологічних особливостей, які розглядаються у цій роботі, нас цікавить відтворення зовнішнього вигляду двох перших типів жител.

Загалом, аналіз окремих положень праці П. О. Раппопорта дав у своїй рецензії Г. В. Борисевич.¹⁷ Назвемо основні зауваження, сформульовані щодо здійснених реконструкцій, які стосуються саме т. зв. півземлянок. Передусім, звертається увага на неоднозначність трактування терміна "півземлянка", "землянка", "наземне житло", що привело автора до деякої плутанини і невідповідності між графічними та вербальними реконструкціями. Також реконструкція житла висотою вісім вінців фактично унеможливило нормальне проживання і виробничу діяльність у такій споруді. Заперечення викликала й інтерпретація дерев'яної конструкції стін у вигляді горизонтальних плах, притиснених до земляних стінок котловану вертикальними стовпами. І якщо нижня частина такої стіни ще може зберігати міцність, то притискання верхньої частини стін земляною підсипкою ззовні не витримує жодної критики. Одним із найбільш дискусійних моментів можна назвати питання про земляну підсипку даху, на недоцільність здійснення якої при наявності досить міцного, водостійкого та теплоізоляційного

¹⁵ Борисевич Г. В. Роль макета в реконструкции древнерусского жилища // КСИА. 1969. Вып. 120. С. 46; Спегальский Ю. П. Жилища северо-западной Руси IX-XIII вв. Ленинград, 1972.

¹⁶ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище...

¹⁷ Борисевич Г. В. Рец. на кн: Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // САИ. Е1-32, Ленинград, 1975. // СА. 1978. № 4. С. 282-288.

солом'яного даху та важку практичну здійсненість вказав рецензент. У цьому плані слушним видається зауваження Г. В. Борисевича про те, що відповідь на питання про походження у нижніх шарах заповнення котлованів значних масивів глини, які створюють ілюзію решток обваленої покрівлі, необхідно шукати у моделюванні процесу загибелі житла та формуванні культурного шару на місці його котловану.

Нижче відзначимо основні віхи і досягнення у дослідженні ранньосередньовічного слов'янського житла. Важливим етапом у вивченні ранньосередньовічних слов'янських старожитностей стало відкриття і дослідження слов'янських пам'яток початку другої половини I тис. н. е., керамічний комплекс яких характеризується наявністю виключно ліпного посуду і повною відсутністю гончарного. До початку 50-х рр. XX ст. пам'ятки цього періоду не були відомими, за винятком окремих знахідок та незначної кількості скарбів. Основні причини такого незадовільного стану дослідження ранньослов'янських пам'яток цього часу загалом визначені В. Д. Бараном.¹⁸ Однією з основних причин незадовільного стану вивчення ранньослов'янських пам'яток VI-VII ст. у післявоєнний час були труднощі, пов'язані з їх фіксацією на місцевості. Пам'ятки цього періоду, як поселення, так і могильники, важко виявити, оскільки підйомний матеріал цього часу на сучасній денній поверхні трапляється дуже рідко, причому він завжди малохарактерний і важко виділяється в окрему групу, особливо на багатошарових поселеннях. Найчастіше такі пам'ятки відкриваються під час земляних робіт або в процесі розкопок пам'яток інших періодів.

На території Подністров'я вперше елементи ранньосередньовічного житлового комплексу були виявлені під час розкопок городища у с. Городниці М. Ю. Смішком. У траншеї, поруч з іншими матеріалами, було відкрито піч-кам'янку, в розвалі якої знаходилася ліпна кераміка. Однак відповідної хронологічної інтерпретації ця знахідка не отримала і була охарактеризована як належна до кола празьких старожитностей лише В. Д. Бараном.¹⁹ Відповідно, говорити про початок наукового дослідження ранньослов'янських житлових комплексів можна лише з першої половини 50-х рр. XX ст., коли були проведені дослідження на поселеннях Ріпнів I (1950, 1954-1955 рр.) та Незвисько (1954-1957 рр.).

На багатошаровому поселенні в Незвиську над Дністром ліпні керамічні комплекси Празької культури були виділені Г. І. Смирновою, яка,

¹⁸ Баран В. Д. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині // МДАПВ. 1964. Вип. 5. С. 95-96.

¹⁹ Баран В. Д. Ранньослов'янські пам'ятки... С. 96.

досліджуючи верхні шари Незвиського поселення, відкрила 10 заглиблених жител, в яких була виключно ліпна кераміка, характерна для ранньослов'янських пам'яток VI-VII ст. Проте більшість цих жител вона вважала синхронними пам'яткам роменсько-боршівської культури Лівобережжя Дніпра, віднісни їхню верхню дату до IX ст.²⁰ Така позиція автора досліджень була скритикована В. Д. Бараном, який на підставі детального вивчення керамічного комплексу цих жител відносить їх до кола празьких старожитностей.²¹ У 1961 р. під час розкопок Л. І. Крушельницькою багатошарового поселення біля с. Бовшева (ур. Підліски) відкриті два ранньослов'янські житла з печами-кам'янками та характерною ліпною керамікою VI-VII ст.²² У 1962-1964 рр. житлові й господарські комплекси третьої чверті I тис. н. е. були виявлені В. Д. Бараном на багатошарових поселеннях Бовшів II і Дем'янів, а в 1966-1967 рр. – на поселенні біля с. Зелений Гай.²³

Одночасно з дослідженнями празьких поселень у Верхньому Подністров'ї розпочалися розкопки поселень цього періоду в басейні Західного Бугу. У 1950 р. Ю. М. Захарук та О. О. Ратич провели розкопки селища біля с. Ріпнів (Ріпнів I, ур. Базничисько). Тут, поруч з житлово-господарськими комплексами VIII-XI ст., було відкрито одне чотирикутне житло (№ 4) з глиняною піччю, вирізаною в материковому виступі-останці, в якому була виявлена виключно ліпна ранньослов'янська кераміка, що дало можливість продатувати це житло як найбільш раннє.²⁴ Сам факт датування цього комплексу VI-VII ст. був позитивним моментом тому, що дозволив розвинути вивчення ранньослов'янських матеріалів на цьому поселенні. Ще одне аналогічне житло (№ 7) з ліпним посудом було виявлено на цьому поселенні під час розкопок 1954-1955 рр. Автор досліджень В. В. Ауліх виділив ці житла в окремий комплекс, який він датує VI - початком VII ст.²⁵

У 1957-1961 рр. проведені широкі археологічні дослідження поселення Ріпнів II (ур. Горохів) та шурфування на поселенні Ріпнів III. На розкопаній

²⁰ Смирнова Г. І. Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення // МДАПВ. Вип. 2. Київ, 1959. С. 87-101; Смирнова Г. І. Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // РА. 1960. R. LI. № 1. S. 221-239.

²¹ Баран В. Д. Баран В. Д. Ранньослов'янські пам'ятки... С. 10.

²² Крушельницька Л. І. Дослідження верхніх шарів поселення біля с. Бовшів Івано-Франківської області у 1961 р. // МДАПВ. 1964. Вип. 5. С. 130-138.

²³ Баран В. Д. Раскопки раннеславянского поселения в с. Зелений Гай на Днестре // АО 1966 г. Москва, 1967. С. 237; Баран В. Д. Ранньослов'янські пам'ятки... С. 9.

²⁴ Захарук Ю. М., Ратич О. О. Слов'янське поселення біля с. Ріпнів Львівської області // АП УРСР. 1955. Т. V. С. 44.

²⁵ Ауліх В. В. Славянские поселения у с. Рипнев (Рипнев I) Львовской области // МИА. 1963. № 108. С. 366-381.

площі поселення Ріпнів II виявлено 10 житлових комплексів VI-VII ст., на поселенні Ріпнів III – одне житло із виключно ліпною керамікою.²⁶

У 1960-1961 рр. І. К. Свешніков виявив житлові споруди VI-VII ст. на поселенні в Городку (Рівненської області), а в 1961-1963 рр. – на поселенні в с. Зозів. У 1967-1968 рр. на поселенні неподалік с. Підріжжя житла третьої чверті I тис. н. е. виявила І. П. Русанова.²⁷ Важливість досліджень полягала в тому, що на поселенні в Підріжжі, як і в Ріпневі, зафіксовано печі, виліплені з глини із включенням дрібного каміння і глиняних вальків. Це дало змогу виділити житла з такого типу опалювальними пристроями в окремий тип і навіть говорити про їх етнічну символіку.

Перші спроби підсумувати виявлені матеріали із слов'янських пам'яток Верхнього Подністров'я та Західної Волині здійснено В. Д. Бараном, у працях якого ці поселення розглядаються як окрема культурно-хронологічна група з певними характерними рисами, які проявляються також і в житловому будівництві. Тоді ж були поставлені питання про співвідношення цих пам'яток з матеріалами поселень VIII-X ст. та з пам'ятками більш ранніх культур, а також здійснено визначення їх племінної належності.²⁸

Вивчення слов'янських старожитностей VI-VII ст. проводилося і в інших регіонах Дніпро-Дністровського межиріччя: на Поліссі Ю. В. Кухаренко відкрив житлові споруди цього часу в Хотомелі,²⁹ на Східній Волині І. П. Русанова провела значні дослідження на поселеннях Корчак I-IX. За підсумками вивчення Корчакських поселень відзначено певні зміни в конструкції жител протягом другої половини I тис. н. е. Так, більш ранні житла мають менші розміри порівняно з пізнішими. Водночас спостерігається зменшення глибини котловану, хоча в окремих випадках вона залежить і від природних умов (Корчак IX). Зафіксовано використання як

²⁶ Баран В. Д. Раннеславянское поселение у с. Рипнева (Рипнев II) на Западном Буге // МИА. 1963. № 108. С. 351-365; Баран В. Д. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині. С. 95-113; Баран В. Д. Раннеславянские памятники на Западном Буге. Киев, 1965; Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. 244 с.

²⁷ Русанова И. П. Исследование раннеславянских поселений на Волини // АО 1968 г. Москва, 1969. С. 324-327.

²⁸ Баран В. Д. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині... С. 95-113; Баран В. Д. Раннеславянские памятники на Западном Буге. Киев, 1965; Баран В. Д. Деякі підсумки дослідження поселень черняхівського типу у верхів'ях Дністра і Західного Бугу // Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969. С. 35-45; Баран В. Д., Козак Д. Н. Археологічні дослідження слов'янських пам'яток у Верхньому Подністров'ї (серед I тис. н. е.) // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1970.

²⁹ Кухаренко Ю. В. Славянские древности V-IX веков на территории Припятского Полесья // КСИИМК. 1955. Вып. 57. С. 33-36; Кухаренко Ю. В. Раскопки на городище в селище Хотомель // КСИИМК. Вып. 68. 1957. С. 92-94; Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья. Киев, 1960. 40 с.

зрубної, так і каркасної техніки будівництва стін, виявлено цілу систему ямок від стовпчиків, що, на думку І. П. Русанової, слугували внутрішньою опорою стін або ж означали місцезнаходження дерев'яних меблів. Важливим спостереженням є поява на пізніх поселеннях Корчакської групи поселень глинобитних печей поряд із кам'янками.³⁰

На Південному Бузі П. І. Хавлюк здійснив дослідження поселень Семенки, Самчинці, Кочурів.³¹ Ранньослов'янські поселення VI-VII ст. досліджувалися Д. Т. Березовцем і В. П. Петровим на Тямині (Пеньківка (ур. Молочарня, Луг), Стецівка),³² Г. Б. Федоровим та І. А. Рафаловичем між Дністром і Прутом (Реча, Ханска).³³ Декілька житлових об'єктів зафіксовано на поселеннях в Глибокому (розкопки Л. В. Вакулєнко, 1965-1969 рр.) та Горошеві (розкопки С. П. Пачкової, 1970-1971 рр.).³⁴

Наслідком плідних розкопок поселень на Середньому Дністрі О. М. Приходнюком та І. С. Винокуром (Устя, Городок, Бакота та ін.)³⁵ стало спеціальне дослідження О. М. Приходнюка, присвячене ранньослов'янському житлу в окремому мікрореєоні.³⁶ На основі решток 88 жител Поділля автор здійснив спробу виділити найзагальніші риси слов'янського житла слов'ян VI-VII ст. Дослідник відзначив, що найхарактернішими рисами слов'янського житла цього реєону є наявність печей-кам'янок, припічних господарських ям, материкових лежаків, переважно зрубний характер стін. Опираючись на дані етнографії та археології, О. М. Приходнюк вказав на наявність земляної підсіпки на даху жител, окреслив загальні пропорції подібних жител.

³⁰ Русанова И. П. Поселение у с. Корчака на р. Тетерева // МИА. 1963. № 108. С. 39-50; Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом. С. 23-25.

³¹ Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья // СА. 1961. № 3. С. 187-201; Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга // МИА. 1963. № 108. С. 320-350.

³² Березовец Д. Т. Поселения уличей на р. Тяминь // МИА. 1963. № 108. С. 145-208; Петров В. П. Стецовка, поселение третьей четверти I тыс. н. э. (по материалам раскопок 1956-1958 гг. в Потясминье) // МИА. 1963. № 108. С. 209-233.

³³ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. // МИА. 1960. № 89. С. 185-193; Рафалович И. А. Поселение 6-7 вв. у с. Ханска // КСИА АН СССР. Вып. 113. 1968. С. 94.

³⁴ Пачкова С. П. Раскопки у с. Горошева на Днестре // АО 1971 г. Москва, 1972. С. 336; Вакулєнко Л. В. Раннеславянское поселение у с. Глибокого в Прикарпатье // Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград, 1974. С. 242.

³⁵ Приходнюк О. М. Ранньослов'янські старожитності третьої чверті I тис. н. е. на Поділлі // Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1970. С. 130-134; Винокур И. С. Поселение у с. Бакота на Днестре // АО 1971 г. Москва, 1972. С. 365; Винокур И. С., Приходнюк О. М. Раннеславянское поселение на р. Смолч // Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград, 1974. С. 227; Приходнюк О. М. Раннеславянские поселения в Среднем Поднестровье // Раннесредневековые восточнославянские древности. Ленинград, 1974. С. 224.

³⁶ Приходнюк О. М. Ранньослов'янське житло на Поділлі // Археологія. 1971. Вип. 3. С. 26-37.

На кінець 60-х рр. припадає початок багатолітніх досліджень Б. О. Тимощуком слов'янських пам'яток Середнього Подністров'я та По-пругтя. Зокрема, на поселенні в Перебиківцях при розчистці котловану житла зафіксовано матеріали, які дозволили автору ствердити двохилий характер даху, а також наявність земляної підсипки на ньому.³⁷ Особливо результативними були дослідження поселень V-VIII ст. Кодин I та Кодин II, що проводилися під керівництвом І. П. Русанової та Б. О. Тимощука. Стратиграфічні спостереження над заповненням об'єктів на поселеннях дали значний матеріал для вивчення процесу їхнього формування, встановлення основних принципів датування споруд на підставі рухомого матеріалу, представленого в нижніх шарах заповнення, на долівці в печах. Дослідники звернули увагу на різні шляхи формування заповнення, відзначено шари, що належать до решток конструкції житла, та прошарки, які утворились внаслідок дії природних факторів руйнування та антропогенного впливу. Основним типом конструкції стін було каркасно-стовпове їх вирішення. Хоча відзначено, що для декількох жител, де не виявлено стовпових ямок, не обов'язково може бути застосована реконструкція у вигляді зрубу. За кількістю та розташуванням стовпових ямок здійснено класифікацію таких споруд на 5 варіантів і відзначено їхнє хронологічне побутування. На підставі деяких житлових комплексів прослідковується процес формування типового слов'янського житла на основі взаємодії слов'янського компонента з племенами культури карпатських курганів.³⁸

Масовий матеріал з техніки, конструкції внутрішньої планування та соціальної структури житла племен Празької культури отримано внаслідок розкопок поселень Рашків II (14 жител) та Рашків III (91 житло), проведених у 1975-1978 рр. експедицією під керівництвом В. Д. Барана і підсумованих у спеціальній монографії.³⁹ На підставі детальної типології керамічного матеріалу здійснено поділ об'єктів на три етапи функціонування. Ґрунтуючись на матеріалах Рашкова II та Рашкова III та аналогіях з інших пам'яток, В. Д. Баран здійснив аналіз житлового будівництва на поселеннях Празької культури, а також реконструював деякі моменти формування слов'янського житла в Середньому Подністров'ї – регіоні, де зафіксовано найраніші форми

³⁷ Тимошук Б. О., Приходнюк О. М. Ранньослов'янські пам'ятки VI-VII ст. в Середньому Подністров'ї // Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969. С. 71-79; Тимошук Б. А. Славянские памятники Перебыковской излучины Днестра // АО 1970 г. Москва, 1970. С. 29.

³⁸ Русанова И. П., Тимошук Б. А. Кодын – славянское поселение V-VIII вв. на р. Прут. Москва, 1984. С. 28-63.

³⁹ Баран В. Д., Некрасова Г. М. Поселення Рашків II на Середньому Дністрі // Археологія. 1984. Вип. 48. С. 78-87; Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). Киев, 1988. 160 с.

типової житлової споруди слов'ян раннього середньовіччя. Серед основних висновків виділимо такі. Паралельне функціонування зрубних і каркасно-стовпових будівель протягом всього існування поселень спростовує думку про конструктивний тип стін як хронологічний індикатор і заперечує досить пізнє застосування слов'янами зрубної конструкції стін. Навпаки, автор припускає, що виникнення підквадратної форми котловану у III-V ст. тісно пов'язане саме із переходом від плетнево-глинобитної конструкції до зрубної у середовищі черняхівських племен Подністров'я. Водночас відзначено, що однією з характерних рис черняхівських жител є їх видовжена форма, яка з'являється ще у ранніх житлах з печами-кам'янками (Сокол, Черепин, Теремці), у заповненні котлованів яких спостерігаються також сліди глиняної обмазки стін, загалом притаманної для черняхівських споруд. Все це ще раз засвідчує спадковість черняхівських та празьких житлобудівних традицій, які своїми коренями, на думку дослідника, сягають зарубинецьких та київських старожитностей. Відзначено, що, незважаючи на час функціонування, всі житла поселень Рашків II та Рашків III характеризуються відносною стабільністю планувальної структури, заглибленістю в материк, однорідністю конструктивної схеми зведення стін і даху, близькістю внутрішнього облаштування. На підставі добре збережених решток житла № 50 здійснено графічну реконструкцію житла.

Після відкриття на Подністров'ї та Волині поселень Празької культури з яскраво вираженими житловими комплексами з піччю-кам'яною чи глинобитною піччю в одному з кутів, постало питання про витоки ранньосередньовічних слов'янських пам'яток. Окремі дослідники намагалися заперечувати зв'язок між пам'ятками черняхівської культури та празькими старожитностями, характеризуючи період кінця IV-V ст. як "хіатус" – запустіння території між Дніпром та Дністром перед приходом сюди слов'янських племен, представлених Празькою культурою.⁴⁰ Наступним важливим кроком у напрямку вивчення етногенезу слов'ян, що повністю спростувало такий підхід, стало відкриття перехідних житлових комплексів кінця IV-V ст. на Подністров'ї, які пов'язують старожитності пізньоримського часу з ранньосередньовічними культурами цього регіону.

Першим поселенням пізньоримського часу, на якому були відкриті чотирикутні слов'янські житла з піччю-кам'яною, було селище черняхівської культури біля с. Черепин на Верхньому Подністров'ї. Воно досліджувалося В. Д. Бараном у 1954-1956 рр. Житла № 8 та № 12 дещо відрізнялися від решти черняхівських жител цього поселення не лише

⁴⁰ Вернер И. К происхождению и распространению антов и склавинов // СА. 1972. № 4. С. 102-115.

печами-кам'янками замість відкритих вогнищ, але й більш правильними чотирикутними обрисами і меншою глибиною котлованів. Ліпна та гончарна кераміка, виявлена на долівці та у розвалі печі, подібна своїми формами і пропорціями як до черняхівської, так і до ранньосередньовічної ліпної. Матеріал цих жител датується автором у межах кінця IV-V ст.⁴¹

На поселенні біля с. Сокол (ур. Острови) із 13 відкритих жител, у яких зафіксовано черняхівську кераміку, у 8 виявлено печі-кам'янки, в одному – глиняну піч, ще в одному – вогнище, решта значно пошкоджені, тому немає відомостей про тип їхніх опалювальних пристроїв. Всі житла є заглибленими спорудами чотирикутної підквадратної форми. У заповненні деяких з них спостерігалось досить багато обпаленої глиняної обмазки зі слідами дерев'яних конструкцій, а в житлі № 9 з піччю-кам'янкою розчищено шар обпаленої глини, що покривав майже всю площу житла. Керамічний комплекс, виявлений у житлах, поєднував форми ліпного та гончарного посуду. Л.В.Вакуленко датує поселення за певними ознаками III - серединою V ст.⁴² Загалом, матеріали поселення Сокол підтвердили існування перехідних комплексів IV-V ст. в Подністров'ї, а також ствердили процес формування типового ранньосередньовічного слов'янського житла у вигляді чотирикутної заглибленої споруди з піччю-кам'янкою в куті, зафіксованого на поселеннях Кодин II та Гореча I.

Перехідні комплекси виявлено і на поселенні V-VII ст. біля с. Каветчина (ур. Лука) на Середньому Дністрі (дослідження 1974-1977 рр.).⁴³ Серед 27 виявлених житлових комплексів О. М. Приходнюк виділив дві хронологічні групи; споруди найранішої з них мають неоднорідний характер, їх керамічний комплекс поєднує форми, притаманні посуду як Празької, так і Черняхівської культур. Спостерігаються аналогії в конструкціях деяких елементів із ранніми житловими комплексами поселення біля с. Сокол (ур. Острови), зокрема в техніці спорудження печей, стін. У поєднанні з іншими ознаками це дало змогу припустити спадкоємність черняхівських та празьких традицій у Середньому Подністров'ї, у тому числі у сфері житлобудівництва.

⁴¹ Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля с. Черепин. Київ, 1961. 120 с.

⁴² Вакуленко Л. В. Поселение поздне римского времени у с. Сокол и некоторые вопросы славянского этногенеза // Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983. С. 155-180; Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. Киев, 1984. С. 6-43.

⁴³ Вакуленко Л.В., Приходнюк О. М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре. С. 4-89; Приходнюк О. М. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя в Середньому Подністров'ї (За матеріалами розкопок на Луці-Каветчинській) // Археологія. 1983. Вип. 42. С. 16-28.

Аналогічні бінарні керамічні комплекси в поєднанні з одним із основних характеристичних елементів ранньосередньовічного житла – піччю-кам'яною – були виявлені на поселеннях у Зеленому Гаї,⁴⁴ Усті,⁴⁵ Бернашівці,⁴⁶ Теремцях,⁴⁷ Бакоті⁴⁸. Аналогічні житла з перехідними житловими комплексами виявлено на деяких пам'ятках Підкарпаття, де ранньопразькі керамічні комплекси поєднуються з уламками кераміки пізньоримського часу (черняхівськими та культури карпатських курганів). Це поселення в Кодин I і II,⁴⁹ Гореча,⁵⁰ Глибока.⁵¹ Критика деякими дослідниками трактування таких комплексів як перехідних на підставі припущення можливості механічного змішання матеріалу на багат шарових поселеннях спричинила те, що особлива увага починає приділятися закритим комплексам, підкреслюються моменти, що свідчать про неможливість випадкового потрапляння раніших форм кераміки у слов'янські житла. У цьому плані необхідно відзначити праці В. Д. Барана, який в аналізі згаданих жител з Середнього Подністров'я проводить чітку класифікацію керамічного матеріалу на достовірний і малодостовірний, опираючись строго на дані стратиграфії.⁵² Відзначимо деякі стратиграфічні спостереження на поселеннях Горошеве, Кодин, де було виокремлено рухомий матеріал із верхніх шарів заповнення, що належав хронологічно більш ранньому часу і потрапив з культурного шару та нижнього шару, що відносився безпосередньо до об'єкта.⁵³

Значним кроком було виявлення В. М. Цигиликом на початку 80-х років перехідних пізньочерняхівських жител у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі (Березець, Неслухів, Рудники), в яких бінарні керамічні комплекси поєднувались із наявністю глиняних печей, верхня частина яких добудовувалася з глиняних вальків.⁵⁴ Такі печі є характерними для жител

⁴⁴ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. С. 170-185.

⁴⁵ Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI-VII ст. н. е.). Київ, 1975. С. 107-108.

⁴⁶ Баран В. Д., Винокур І. С., Журко О. І. Поселення середини I тис. н. е. біля с. Бернашівка на Дністрі // Археологія. 1982. Вип. 39. С. 87-100.

⁴⁷ Баран В. Д. Пражская культура Поднетровья (по материалам поселений у с. Рашков)... С. 69-74.

⁴⁸ Винокур И. С. Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983. С. 114-117.

⁴⁹ Русанова И. П., Тимошук Б. А. Кодын – славянское поселение V-VIII вв. на р. Прут. Москва, 1984. 87 с.

⁵⁰ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. Київ, 1976. С.36.

⁵¹ Вакуленко Л. В. Раннеславянское поселение у с. Глубокого в Прикарпатье... С. 246-250.

⁵² Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян // Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983. С. 5-48; Баран В. Д. Пражская культура Поднетровья (по материалам поселений у с. Рашков)... С. 62-79.

⁵³ Баран В. Д., Пачкова С. П. Поселення поблизу с. Горошеве на Середньому Дністрі // Археологія. 1975. Вип. 18. С. 88; Русанова И. П., Тимошук Б. А. Кодын – славянское поселение V-VIII вв. на р. Прут. С. 28-30.

⁵⁴ Цигилик В. М. Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Київ-Львів, 1997. С. 104-110.

VI-VII ст. Західної Волині. Фактично виявлення таких комплексів розширило аргументацію стосовно формування ранньосередньовічних слов'янських старожитностей, в т. ч. і житла на основі місцевих черняхівських традицій.

Дослідники неодноразово відзначали, що житлобудівництво Райковецької культури, яка є генетичним продовженням Празько-Корчакської, мало чим відрізняється від форм, типів та конструктивних особливостей, притаманних житлам останньої. На ранньому етапі лише на основі аналізу керамічного комплексу можна розмежувати належність цих жител до того чи іншого етапу розвитку слов'янської культури Дніпро-Дністровського межиріччя. Прикладом такої спорідненості між житлобудівництвами вказаних періодів є поселення Велика Слобода I на Середньому Дністрі.⁵⁵

Одними з перших житла VIII-X ст. на теренах Волино-Подільського пограниччя були виявлені розкопками І. Д. Старчука на городищі Плісесько. Ці дослідження відзначаються надзвичайно якісною фіксацією рухомого матеріалу, поєднаною з детальними спостереженнями над стратиграфією насамперед в межах об'єктів. Важливість методологічного підходу І. Д. Старчука полягає у виділенні в заповненні житла різних напластувань і, відповідно до цього, встановлення відношення до об'єкта рухомого матеріалу з кожного з цих пластів. Особлива увага при датуванні комплексів відводилася матеріалу, що перебував "in situ" – на черені, серед каміння печей, долівці, в нижньому прошарку заповнення.⁵⁶ Житлове будівництво слов'ян VIII-X ст. Північного Прикарпаття характеризують також матеріали з поселень та городищ, досліджених протягом останніх років: Плісесько, Солонсько, Стільсько,⁵⁷ Добростани, Рокитне⁵⁸ та ін.

Дослідження поселень Райковецької культури Західної Волині проводилося під керівництвом В. В. Ауліха, М. П. Кучери, Д. Н. Козака, М. М. Кучінка та ін. У 1968-1969 рр. здійснено розкопки поселення VIII-X ст. у Луцьку (ур. Гнідава), де зафіксовано рештки 5 жител з глиняними

⁵⁵ Козак Д. Н., Мегей В. Ф. Слов'янське поселення Велика Слобода-I на Середньому Дністрі // Археологія. 1987. Вип. 59. С. 60-67.

⁵⁶ Старчук І. Розкопки на городищі Плісесько // АП УРСР. Київ, 1949. Т. 1. С. 76-85; Старчук І. Д. Розкопки городища Плісеська в 1947-1948 рр. // АП УРСР. Київ, 1952. Т. 3. С. 379-394; Старчук І. Д. Розкопки на городищі Плісесько в 1949 р. // АП УРСР. Київ, 1955. Т. 5. С. 32-35.

⁵⁷ Филипчук М. Східнослов'янське житло X-XI ст. в Українському Прикарпатті // МДАПВ. Львів, 1995. Вип. 6. С. 219-233; Филипчук М. Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тис. н. е. Стільсько та його округи // Миколаївщина. Збірник наукових статей. Т. 1. Львів, 1998. С. 80-104; Филипчук М. Дослідження стародавнього Плісеська у 1990 р. // Волино-Подільські студії. Вип. 1. Львів, 1998. С. 256-278.

⁵⁸ Шишак В. І. Дослідження у с. Добростани на Львівщині // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 1. Львів, 1991. С. 103-104.

печами.⁵⁹ Першим спеціальним дослідженням жител Західного Побужжя і Посяння була стаття М. М. Кучінка, в якій на підставі аналізу понад 100 споруд вказаного регіону виділено хронологічні та локальні особливості житлових комплексів.⁶⁰ Для періоду VI-VIII ст. характерними є споруди з печами-кам'янками у Посянні та глиняно-вальковими опалювальними пристроями у Побужжі; щодо конструкції стін регіональної чи хронологічної специфіки не спостерігається. На думку дослідника, житлобудівництво у IX-XI ст. не зазнало кардинальних змін порівняно з попереднім періодом, однак вказує на появу в цей час куполоподібних печей та наземних жител, що є досить дискусійним.

Серед пам'яток Східної Волині належить виділити широко розкопане поселення останньої чверті I тис. н. е. Гульськ, на якому виявлено рештки 11 заглиблених жител. Всі вони загалом однотипні, але відрізняються локалізацією печі та кількістю і взаєморозташуванням стовпових ямок; у трьох спорудах зафіксовано ями від центральних опорних стовпів, що загалом не характерно для пам'яток Райковецької культури. Ґрунтуючись на результатах вивчення збережених решток та заповнення котловану одного з жител з використанням аналогій з іншими пам'ятками, авторами дослідження здійснено графічну реконструкцію будівлі. Особливість запропонованої конструкції стін полягає у поєднанні стовпово-каркасної (до рівня давньої денної поверхні) та зрубною (наземною) конструкцій, причому зруб лежить безпосередньо на каркасно-стовповій основі.⁶¹

Значні за обсягами роботи, в результаті яких відкрито понад 20 житлових комплексів IX - початку XI ст., проведено в останні роки на багат шаровому поселенні Хрінники над р. Стир. Відкриті рештки жител репрезентують типову слов'янську заглиблену будівлю зрубною чи стовпово-каркасною конструкції. Надзвичайно цінними потрібно вважати результати, отримані при вивченні глинобитних печей, які є єдиним типом опалювальної споруди на поселенні. Тут зафіксовані сліди численних ремонтів та перебудов таких печей, а також сліди дерев'яних конструкцій, що використовувалися під час спорудження глиняних стінок і куполу печей.⁶²

⁵⁹ Кучера М. П. Поселення волинян на околиці Луцька // Археологія. 1975. № 15. С. 98-104.

⁶⁰ Кучінко М. М. Давньоруські житла на землях Західного Побужжя і Посяння // Археологія. 1975. № 15. С. 104-108.

⁶¹ Звіздецький Б. А., Готун І. А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. // Археологія. 1997. № 2. С. 32-52.

⁶² Опрыск В. Попередні підсумки дослідження ранньосередньовічних об'єктів багат шарового поселення біля с. Хрінники // Волино-Подільські студії. Вип. 1. Львів, 1998. С. 242-253.

Масовий фактологічний матеріал щодо слов'янського житлобудівництва Середнього Подністров'я отримано внаслідок розкопок В. Д. Бараном (1970, 1973-1977 рр.) поселення кінця VII - початку IX ст. Рашків I. Досліджено 80 житлових комплексів, в основному каркасно-стовпової конструкції площею від 9 до 20 кв. м. Цікавими об'єктами є житла-майстерні з глинобитними печами, вирізаними в бортах жител, аналоги яких виявлені на раніших поселеннях Ріпнів II та Каветчина (ур. Лука).⁶³ Ранньосередньовічні житла з матеріалами Райковецької культури виявлені на поселенні Сокол (ур. Острови). На підставі наявності чи відсутності ямок від стовпів стверджено каркасно-стовпову або ж зрубну конструкцію стін, відмічено наявність господарських ям в житлах, материкового прилавку в одному з жител. Загалом, автор досліджень зазначила фактичну однотипність усіх житлових споруд VIII-X ст. на поселенні.⁶⁴

Окремо слід зупинитися на дослідженнях житлових комплексів VIII-X ст. Північної Буковини, здійснених під керівництвом Б. О. Тимощука, І. П. Русанової, Л. П. Михайлини.⁶⁵ Наявність значної кількості видимих на поверхні заглиблень котлованів жител дозволила Б. О. Тимощуку запровадити в науковий процес застосування топографічного методу фіксації слідів давніх поселень. За рештками котлованів зруйнованих жител (т. зв. "жител-западин" згідно з термінологією дослідника) здійснювалася фіксація планувальної структури поселення, після чого проводилося дослідження одного чи кількох жител і лише зрідка – широкомасштабні розкопки. Аналіз отриманих даних привів до висновку, що основним типом слов'янського житла Північної Буковини була заглиблена в ґрунт споруда з котлованом квадратної чи прямокутної форми, в основному каркасно-стовпової конструкції. Горизонтальні колоди стін кріпилися в пазах вертикальних стовпів. Відзначено також аналогічність слов'янського житла на всьому просторі поширення Райковецької культури. Важливість залучення матеріалу з Пруто-Дністровського межиріччя продиктована систематичністю археологічного вивчення регіону, доброю збереженістю деструкцій жител, компактністю регіону та подібністю його мікроландшафту.

⁶³ Баран Я. В. Житла-майстерні на поселенні Рашків I // Археологія. 1983. Вип. 42. С. 73-79.

⁶⁴ Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре... С. 89-98.

⁶⁵ Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст. Київ, 1976. 207 с.; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. Київ, 1982. 206 с.; Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI-IX вв. н. э. Москва, 1990. 184 с.; Русанова И. П., Тимошук Б. А. Кодын – славянское поселение V-VIII вв. на р. Прут. Москва, 1984. 86 с.; Михайлина Л. П., Тимошук Б. А. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII-X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983. С. 205-219; Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попругтя VIII-X ст. Чернівці, 1997.

Цінний матеріал для розуміння процесів розвитку і взаємовпливів у слов'янському житлі кінця I тис. н. е. здобуто внаслідок археологічних досліджень Середнього Подніпров'я. Як вказує В. О. Петрашенко, різний етнічний склад населення, синкретизм культури місцевих мешканців, розташування регіону на своєрідному порубіжжі з культурами Лівобережжя Дніпра, спричинили різноманітність житлового будівництва Середнього Подніпров'я.⁶⁶ Широкі дослідження тут проведені на городищі Монастирок, Тетерівка, Райки (ур. Лука), Пеньківка (поселення Луг I та Луг II), Макарів Острів, Стецівка, Канів, Сахнівка (гора Дівичя-Дегтярна, ур. Гончариха) та ін.⁶⁷ Аналіз приблизно 120 решток житлових комплексів з цих поселень із застосуванням статистичних методів дозволив В. О. Петрашенку розглянути проблеми визначення глибини котловану, співвідношення конструкції стін, даху, печей, встановити тенденцію зростання розмірів жител у IX-X ст., хоча загальної картини взаємозв'язку між розмірами та часом існування жител не простежується. Як і В. Г. Борисевич, автор відкидає поділ жител на наземні, півземлянки та землянки, відзначивши, що два останні терміни є синонімами. Такою, що заслуговує на увагу є зауваження, що відсутність стовпових ямок на долівці споруди ще не є ознакою зрубної конструкції стін. Водночас певні застереження викликає запропонована методика визначення глибини житла від сучасної поверхні, яка не враховує специфіку формування культурного шару на конкретних поселеннях. Значним досягненням роботи є проведена типологія печей і встановлення зв'язку їх конструкції з регіональними умовами, порівняння матеріалу з сусідніх ареалів Райковецької культури. На підставі порівняльного аналізу у Середньому Подніпров'ї виділено кілька локальних груп, які інколи досить виразно відрізняються елементами конструкції стін та печей, їх розташуванням в житлі, що пов'язано з особливостями контактної зони на Середньому Дніпрі наприкінці I тис. н. е.⁶⁸

Серед останніх розробок проблеми східнослов'янського ранньосередньовічного житла належить назвати роботи М. А. Филипчука та Л. П. Михайлини. Завдяки використанню матеріалу, здобутого під час

⁶⁶ Петрашенко В. О. Житла VIII-X ст. на Правобережному Подніпров'ї // Археологія. 1982. Вип. 37. С. 59.

⁶⁷ Гончаров В. К. Лука Райковецкая. С. 283-315; Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. Київ, 1965; Довженко В. И., Линка Н. В. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось // МИА. 1959. № 70. С. 102-110; Приходнюк О. М. Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось // Дослідження з слов'янорусської археології. Київ, 1976. С. 101-108; Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія. 1977. № 21. С. 64; Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянський пам'ятник у с. Монастырек на Среднем Днепре. Киев, 1988. 146 с.

⁶⁸ Петрашенко В. О. Житла VIII-X ст. на Правобережному Подніпров'ї... С. 48-59.

розкопок жител на поселеннях, які після припинення свого існування не піддавались антропогенному впливу, М. А. Филипчуком вдосконалено і розроблено деякі методичні прийоми археологічного дослідження, фіксації та реконструкції житлових комплексів. Зокрема, значна увага приділялася фіксації стратиграфічної колонки заповнення котловану, земляного валика штучного нарощення стін, що виводить дослідника на формулювання основних засад формування культурного шару на об'єктах такого типу, розрахунків вертикальних та горизонтальних параметрів слов'янських жител Прикарпаття. Цікавими є спостереження щодо домінування каркасно-стовпового типу стін на поселеннях Райковецької культури вказаного регіону, застосування сохи як універсального способу кріплення дерев'яних частин стін та даху, встановлення взаємозв'язків між складовими елементами та параметрами будівель.⁶⁹

Узагальнюючий, і водночас оглядовий характер носить стаття Л. П. Михайлини, що ґрунтується на матеріалах археологічного дослідження слов'янського житла Дніпро-Дністровського межиріччя протягом останніх десятиліть. Автор характеризує усі доступні вивченню елементи слов'янського житла на підставі загальноживаних типологічних моделей. Відзначимо представлену класифікацію стовпово-каркасних жител на три варіанти залежно від кількості та розташування стовпів, та зрубних на два варіанти залежно від наявності чи відсутності несучих стовпів гребеня даху. Виділяється також хронологічна градація поєднання різних типів взаєморозташування печей відносно входу та виділення трьох варіантів конструкції входу.⁷⁰

Дослідники слов'янського житла неодноразово відзначали одну з найголовніших причин дискусій щодо реконструкції середньовічних споруд, яка полягає в тому, що археологічному дослідженню піддаються лише рештки таких будівель. І якщо нижні частини жител (котлован, опалювальні пристрої, господарські ями тощо) підлягають графічній та статистичній фіксації, то дерев'яні елементи (стіни, дах, елементи інтер'єру) у кращому разі відслідковуються за незначними рештками чи відбитками. Такий стан збереженості саме цих складових середньовічного житла спричинив неоднозначність їх трактування дослідниками насамперед на етапі графічної реконструкції давніх жител. Аналіз літератури засвідчує, що головними проблемами виступають: визначення типу конструкції стін при відсутності стовпових ямок у котловані; можливість поєднання каркасно-стовпової

⁶⁹ Филипчук М. Східнослов'янське житло X-XI ст. в Українському Прикарпатті // МДАПВ. Львів, 1995. Вип. 6. С. 219-233.

⁷⁰ Михайлина Л. Середньовічне житло східних слов'ян VIII-X ст. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Чернівці, 2001. С. 211-216.

конструкції стін у котловані і зрубних стін на його бортиках; спосіб кріплення горизонтальних балок при стовпово-каркасній конструкції; наявність земляної підсіпки даху. У зв'язку з центральним місцем вказаних питань у дослідженні слов'янського житла зупинимося більш детально на характеристиці історіографії з цієї проблематики.

Бачення ранньослов'янського житла у вигляді дерев'яної житлової камери, опущеної в котлован, з двосхилим дахом, який опирається на бортики котловану і покритий землею, започатковане І. І. Ляпушкіним.⁷¹ З деякими модифікаціями така реконструкція була прийнята деякими дослідниками. Так, П. О. Раппопорт пропонує реконструкцію зрубних і каркасно-стовпових жител з дахом повністю перекритим земляною засипкою.⁷² Подібний вигляд каркасного і зрубного житла пропонує для будівель Поділля VI-VII ст. О. М. Приходнюк, проте не відкидаючи варіант реконструкції відкритого житла без земляної засипки даху. Дослідник здійснив розрахунки, які, на його думку, вказують на можливість використання ґрунтової засипки даху, а також вказав на побутування подібних споруд в Середньому Подністрів'ї і на сучасному етапі.⁷³ Підтримали можливість застосування земляної засипки даху і зовнішньої частини стін також І. С. Винокур, П. А. Горішній, М. М. Кучінко, Б. О. Тимошук.⁷⁴

Намагання таким чином спростити й архаїзувати слов'янське житло було піддане справедливій критиці Г. В. Борисевичем. Відзначивши неприпустимість механічного використання аналогій лише на підставі подібності конструкцій, дослідник висловив сумнів у необхідності та несучій спроможності земляного перекриття даху. Окрім того, відкинуто деякі моменти в інтерпретації наземної частини житла, у тому числі спорудження земляного насипу по периметру верхньої частини стін для їх фіксації до внутрішніх стовпів житла. Натомість було запропоновано комбіновану конструкцію стін з каркасно-стовповою нижньою та зрубною чи каркасно-глинобитною верхньою частинами стін (можливо, більших розмірів ніж котлован).⁷⁵ Таке трактування конструкції стін можна зустріти як для пам'яток ранньо-

⁷¹ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства // МИА. 1958. № 74. С. 202-210. Рис. 110, 112-114.

⁷² Раппопорт П. А. Древнерусское жилище ... С. 158-159. Рис. 58,59.

⁷³ Приходнюк О. М. Ранньослов'янське житло на Поділлі. С. 31-33 Рис. 4, 5.

⁷⁴ Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський, 1994. С. 138. Рис. 67; Кучінко М. М. Історико-культурний розвиток Західного Побужжя в IX-XIV ст. Луцьк, 1993. С. 19. Рис. 4; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина (X - перша половина XIV ст.). Київ, 1982. С. 131-132; Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI-X вв. н. э. С. 116.

⁷⁵ Борисевич Г. В. Рец. на кн: Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. // САИ, Е1-32, Л., 1975. С. 282-288.

слов'янського періоду, так і періоду Русі.⁷⁶ Майже повна відсутність матеріалу для ствердження чи заперечення комбінованої конструкції стін привела до різноманітності пропонованих прийомів кріплення дерев'яних конструкцій житла. Серед них називаються притискання горизонтальних плах до стінок котловану вертикальними стовпами⁷⁷ та запазовування розколотих колод у поздовжні жолобки вертикальних опор⁷⁸ чи з допомогою сохи.⁷⁹

Протягом понад столітньої історії вивчення слов'янського житла відповідно до того, як накопичувався фактологічний матеріал перед дослідниками поставала низка проблемних питань. Однак поступове зростання джерельної бази, розширення теоретико-методологічної розробки історії слов'янського житла дали змогу ці питання вирішити хоча б частково. З'явилася можливість здійснити реконструкцію таких елементів житла, які збереглися лише фрагментарно чи можуть бути встановлені лише опосередковано на підставі зіставлення матеріалів із кількох поселень чи регіонів.

Огляд історіографії у галузі вивчення ранньосередньовічного слов'янського житла вказує, що в ній залишається ще багато невирішених проблем, на чому неодноразово наголошували дослідники. Насамперед це нерозробленість типології, нечіткість уявлення про стовпову та зрубну конструкції стін, відсутність єдиної термінології, системи опису і датування житлових комплексів. До всього цього треба додати існуючі дискусії щодо реконструкції наземної частини заглибленого житла, яка значною мірою опирається на аналогії як з інших, іноді асинхронних пам'яток, так і з використанням етнографічних матеріалів. Але, як показують наведені вище приклади, потрібно обережно ставитися до використання будь-яких аналогій і загалом звернути увагу на незначний ступінь розробки методики їх застосування.

⁷⁶ Kudrnáč J. Rekonstrukce slovanské chaty z Klučova // AR. 1957. R. IX. Sečít 2. S. 175-176, 193-196, 209-210; Pleinerová I. Březno: experiments with building old Slavic houses and living in them // PA. 1986. R. LXXVII Č. 1. S. 104-176; Звіздецький Б. А., Готун І. А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. С. 32-52; Козюба В. К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI-XIII ст.) // Археологія. 1998. № 1. С. 28-46; Моргунов Ю. Ю. О некоторых особенностях домостроительства поселения Сампсониев Остров на средней Суле // Российская археология. 2002. № 2. С. 56-66.

⁷⁷ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. С. 132. Рис. 40; Звіздецький Б. А., Готун І. А. Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. С. 38. Рис. 5.

⁷⁸ Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. С. 323.

⁷⁹ Филипчук М. Східнослов'янське житло ... С. 231.

Накопичення масового фактичного матеріалу, що характеризує слов'янське житло, неодмінно приводило дослідників до потреби класифікації форм житла. Спроби виділення певних типів житлових споруд робилися як на рівні окремих регіонів, так і в межах історичних періодів, запропоновано також типологічні розробки стосовно всього ареалу розселення східних слов'ян. Усі ці роботи вирізняє одна особливість – визначення основних принципів і ознак класифікації часто суттєво відрізняється. У літературі можна зустріти класифікацію жител за локалізацією опалювальних пристроїв у житлах, інші дослідники звертають увагу на рівень долівки стосовно поверхні землі та конструкцію стін, деякі звертають увагу на планувальну структуру житла, вбачаючи у ній визначальну етнокультурну рису.

На територіях, заселених у середньовіччі слов'янами, відома значна кількість досліджених жител. Однак доводиться констатувати, що їх вивчення є нерівномірним як у територіальному відношенні, так і по хронологічних періодах. Що стосується Дніпро-Дністровського межиріччя, то найширше вивченими є пам'ятки VI-VII ст. Східної Волині і Середнього Подністров'я. Житлові комплекси Райковецької культури досліджувалися значно інтенсивніше, і тут можна виділити значні за обсягами розкопки житлових споруд на Буковині, Західній Волині, Середньому Подністров'ї та Середньому Подніпров'ї, окремих пам'ятках Прикарпаття.

Причини такого нерівномірного і неповного вивчення житла є об'єктивними. Адже слов'янське житло, споруджене з таких нетривких матеріалів, як дерево, глина, солома чи очерет, не збереглося до нашого часу. Навіть коли вдається виявити нижні частини заглиблених жител, то про конструкцію стін і даху доводиться висловлюватися лише гіпотетично із використанням етнографічних аналогій. Тому здійснити реконструкцію та класифікацію ранньосередньовічного житла досить складно. Це також пов'язано з тим, що в процесі археологічних розкопок багато жител були відкриті недостатньо уважно чи погано зафіксовані, значна кількість здобутого в польових роботах матеріалу залишилася неопублікованою або ж поданою в дуже загальних рисах. Однак до позитивних моментів слід віднести розширення проблематики, зростання джерельної бази, вдосконалення методики археологічних досліджень житла та появу спеціальних праць, присвячених різним аспектам функціонування слов'янського ранньосередньовічного житла.

Yaroslav POGORALSKY

**SLAVIC HOUSE BETWEEN DNEIPEP AND DNIESTER
(5th – 10th cen.): HISTORY OF INVESTIGATIONS
AND HISTORIOGRAPHY**

The article explains the results of investigations concerning the Slavic house buildings in the region between the Dnieper and Dniester, one of the largest areas where the Slavic culture originated in the first half of the I millennium AD. The progress in material collection and interpretation was shown as well as the methodic of the house exploration. Some important questions were noticed together with possible ways to solve them.

Key words: house, historiography, walls structure, stone oven, dug-out house.

Стаття надійшла до редколегії 06.05.2004

Прийнята до друку 03.09.2004